

Sofi Həmid Qəbiristanlığı SolğunRənglərlə Əks Olunmuş Ömür

Mənbə: Azerbaijan International Jurnalı, Aİ 13.1 (Yaz 2005)

© Azerbaijan International 2005

Sofi Həmid yalnız Azərbaycanca deyil, ümumilikdə dünyanın hər hansı bir yerində mövcud olan ən bənzərsiz qəbiristanlıqdır. Bunu söyləyərkən heç bir mübaliğəyə yol vermirik. Zənnimizcə, insan həyatını təsvir etmək üçün mənalı simvolların seçilməsi, onların qəbir daşlarına həkk edilməsi və solğun rənglərlə boyanması çox nadir bir təcrübədir.

Bütün başqa qəbiristanlıqlar kimi, Sofi Həmid də ölümə bağlı fikirlərin və ona olan münasibətlərin tərzlərinin saxlandığı bir yerdir. Bu yer adamı oxumağa cəlb edən açıq bir tarixi kitabdır. Azərbaycanın küləyin sovurduğu bir neçə aqrılıq düzənlik sahəsində əsrlər boyu formalaşmış xalq inancları, din, millətçilik, siyasət, iqtisadiyyat, təhsil və hətta əsrlər boyu formalaşmış dil və əlifbanın istifadəsi ilə bağlı meyl və dəyişikliklər sənədləşdirilmiş halda çox cəm şəkildə yayılmışdır.

Bu mənada Sofi Həmid folklorçular üçün əsl cənnətdir. Qəbir daşlarının öyrənilməsi regiondakı inam sistemi ilə bağlı geniş təsəvvür yaradır. Həqiqət isə ondan ibarətdir ki, bu yer haqda hələ də heç bir folklorçu bir məqalə çap etdirməmişdir. Bu böyük sərvətə diqqət yetirilməməsi və ictimai elm sahəsində çalışan alimlər tərəfindən etinasız münasibət bizi təəccübləndirdi.

Belə aydın oldu ki, bunun cavabı çox sadədir: Sofi Həmid qəbiristanlığında Sovet dövründə tədqiq olunması qadağan edilmiş iki məsələyə toxunulmuşdur. Müstəqillik əldə edildikdən sonra isə maliyyə çatışmazlığı səbəbindən rəsmi səviyyədə çox az sayda sahə təcrübəsi aparılmışdır. Sovet dövründə millətçilik və din, xüsusilə də pan-türkizm və pan-islamizm təsiri altında olan sahələr tədqiq olunmamış qalırdı. Belə ki, Stalinin hakimiyyəti dövründə bir sıra folklorçular bu kimi sahələri tədqiq etdiklərinə görə həyatlarını itirmişlər.

Nəticə etibarilə Sofi Həmid elmi tədqiqat üçün qadağan olunmuş sahəyə çevrilmişdi. Əlbəttə qəbiristanlığı ziyarət etmək mümkün idi, amma ümumilikdə alimlər bilirdilər ki, bu kimi mövzular üzərində işləməyə cəhd edərlərsə onda gələcək fəaliyyətlərini inkişaf etdirə bilməyəcəklər. Bununla da alimlər arasında özünü senzura norma halını almağa başladı. Həqiqətən də Sofi Həmiddə yalnız İslam və millətçilik mövzuları çərçivəsində düzgün təhlil aparmaq mümkündür.

Amma bu o demək deyil ki, Sofi Həmiddə minlərlə qəbir daşlarının yanından keçdikcə müxtəlif inam növlərinə rast gəlməyəcəksən. Burada siz animizm, kommunizm, şiə İslamı və s. kimi qeyri-adi xalq inamlarının müxtəlif növlərini aşkar edəcəksiniz.

Bildiyimizə görə bu birinci dəfədir ki, Sofi Həmid haqqında hər hansı bir dildə, istər azərbaycan, istər rus, istərsə də ingilis dillərində bir məqalə çap olunur. Ümid edirik ki, bizim gördüyümüz iş digərlərini də, istər azərbaycanlıları, istərsə də əcnəbiləri bu yer barədə daha dərin araşdırmalar aparmağa həvəsləndirəcək.

Açıq Hava Altında İncəsənət Muzeyi

Sofi Həmid qəbiristanlığı ilk baxışdan insana açıq hava altındakı incəsənət muzeyini xatırladır. Burada daş üzərində çox vaxt dizayn cəhətdən çox primitiv şəkildə həkk olunmuş və açıq rənglərlə boyanmış çoxlu sayda simvollar vardır. Sofi Həmid şəxsiyyətin və fərdiliyin zəfərini təmsil edir və bu cəhətdən bu ərazi xüsusilə maraqlı və təqdirəlayiqdir. Qəbiristanlıq boyunca gəzmək sanki xəzinə ovuna çıxmağı xatırladır, çünki burada gəzərkən özünə daima “bu insan kim olub,” “bu simvol və ya obyekt nəyi bildirir,” “bu insanı təsvir etmək üçün niyə məhz bu simvoldan istifadə edilib?” kimi suallar verirsən.

Sofi Həmid bir çox səbəblərə görə nadir bir yerdir. Bura Azərbaycandakı başqa qəbiristanlıqların heç birinə bənzəmir, çünki burada etnoqrafik, dini və hətta kommunist motivlərini özündə birləşdirən bir çox meyl və üslublar qarşı-qarşıyadır. Bütün bunlar xalq mədəniyyətinin və təxəyyürünün məhsuludur. Sovet dövründə kommunist hakimiyyəti ənənəvi dini islamın əsaslarını zəiflətməmiş, bununla da yas sənətində xalq təxəyyürünün və milli mədəniyyətinin əks olunmasına təkan vermişdir.

Ötən əsr ərzində Azərbaycan tarixinin ən əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri siyasi sistemin bir ardıcıl olaraq neçə dəfə dəyişilməsidir. Bir daha qeyd edək ki, bu qəbiristanlığın aydın nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycanda Sovetə qədərki dövr (1920-ci ilə qədər) İslamla xarakterizə olunur. 1930-cu illərə qədər,

Sovet hakimiyyətinin ən kəskin dövründə məscidlərin və kilsələrin bir çoxu partladılmışdı. Ateist bir dövlət yaratmaq məqsədi qarşıya qoyulmuşdu. Məsələn, Bakının ən tanınmış ibadət yerlərindən olan Bibi Heybət Məscidi və Aleksandr Nevski Rus Provaslav Kilsəsi 1930-cu illərin əvvəllərində dağıdılmışdı. Dinə qarşı rəsmi mövqeyin olmasına baxmayaraq, Sofi Həmid sübut edir ki, həmin dövrdə cəmiyyətdə dinə qarşı ikili münasibət davam etməkdə idi. Burada Sovet dövründə Allaha inamın mövcud olduğunu sübut edən çoxlu qəbirlər vardır.

Dini Məzmun

Sofi Həmid fenomenini dərk etmək üçün orada olan qəbir daşlarını İslamda mövcud olan ölüm və dəfnə bağlı inamlar kontekstində təhlil etmək vacibdir. İslam ölümdən sonra qəbrin əbədiləşdirilməsini alqışlamır. Burada göstərilir ki, qəbir yalnız insan cisminin bu fani dünyada müvəqqəti sığınacağıdır. İnsan dünyasını dəyişəndə onun ruhu o biri dünyaya köçür. Onun bu dünyanın təkində qəbir özü də daxil olmaqla qalan bütün qalıqları isə, torpağa qarışmalı və tədricən yox olmalıdır.

İslam qanununa əsasən qəbirlər sadə olmalı, qəbir daşı isə çox böyük olmamalıdır. Ənənəvi olaraq qəbrin üstünə böyük daş parçasından ibarət baş daşı qoyulur (təxminən bir metr hündürlüyündə) və onun üzərində ölənin şəxsin adı, doğum və ölüm tarixləri qeyd olunur. Adətən qəbir daşına Qurandan bir neçə ayələr də qeyd olunur.

Bir çox cəmiyyətlərdə olduğu kimi əzizlərinin qəbrini adətən ən yaxın qohumlar ziyarət edir. Bəzən nəvələr də bu ənənəni davam etdirir, lakin növbəti nəsil bunu etməyi tərgidir və qəbir də unudulur. İslam nöqtəyi nəzərindən bu çox təbii bir prosesdir. İslam qəbrin uzun müddət saxlanmasının əleyhinədir. Bir neçə nəsil dəyişdikdən sonra qazılmış və qəbrin üstünə atılmış torpaq yerə çökməli və yenə də yerin hündürlüyü nisbətində gəlib çatmalıdır. Bəzəkli qəbir daşlarının, tabutların və ya dəbdəbəli mavzoleylərin düzəldilməsi təkəbbür əlaməti olaraq günah hesab edilir.

Lakin bu o demək deyildir ki, müsəlman liderləri heç də bəzəkli qəbirlər tikməmişlər. Orta əsrlərdə şahların özləri və ailə üzvləri üçün bəzəkli mavzoleylər tikdirdikləri haqda çoxlu dəlillər vardır. Məsələn, 12-ci əsrdə Naxçıvanda tikilmiş Möminə Xatun Türbəsi və ya Aqrada (Hindistan) inşa edilmiş Tac Mahal Məqbərəsi orta əsrlər müsəlman din adamları arasında mövcud olmuş belə meyillərə ən yaxşı nümunələrdir. Bununla belə bu cür hallar kral, şah və ya totalitar despotlar üçün xarakterik idi və sadə əhali arasında geniş yayılmamışdı.

Ümumiyyətlə sadə insanlar üçün olan qəbiristanlıqlar İslam qaydalarına tam sadıq qalmışdır. Sovet dövrünə qədər Azərbaycanda olan demək olar ki, bütün qəbiristanlıqlar xarici görünüşcə çox sadə idilər. Belə ənənəvi qəbiristanlıqlar Azərbaycanda hələ də mövcuddur. Onlar sanki çoxlu qəbir daşları olan açıq bir sahəyə bənzəyir. Bu qəbirlərin hərəsi bir vəziyyətdə – bəzisi yeni, bəziləri isə qəbir daşının üzərində baş qaldıran şibyə və ya yaxınlıqda bitən dəvə tikanı və kətyan kollarından müəyyən olduğu kimi qədimdir. Bəziləri torpağın içinə çökmüş, bir tərəfə əyilmiş və ya artıq aşmışdır. Vurulan naxış və yazılar külək və su ilə yuyularaq çox çətinliklə oxunan vəziyyətə düşüb.

Beləliklə belə müsəlman qəbiristanlıqlarında deyə bilərsən ki, qəbirləri “nəsillərə” görə fərqləndirə bilərsən: 1) düz, hündür yenicə daş karxanasından yonulub çıxarılmış açıq, açıq qəhvəyi rəngli daşları olan “cavan” qəbirlər, 2) boz və azacıq dağılmış “orta yaşlı” qəbir daşları, 3) qaralmış və bir tərəfə əyilmiş “yaşlı” qəbir daşları, 4) topal “uzunömürlülər” və nəhayət 5) çox hissəsi yerin altına getmiş “ölmüş qəbirlər.”

Rəng

Rənglər Sofi Həmiddə bir az başqa tərzdədir. Hər şeydən əvvəl qəbir daşlarının bir çoxu açıq rənglərlə, xüsusilə də mavi, yaşıl və sarı rənglə rənglənmişdir. Bəzi qəbir daşları çoxrənglidir. Bunların bəziləri hətta tropik Afrika incəsənətini xatırladır. Hətta köhnə qəbirlərin bəzilərində də rəng izləri qalmışdır. Bu xüsusiyyətlər kommunistlərdən əvvəlki dövrə aiddir və görünür burada yerli əhəlinin etnoqrafik xüsusiyyətlərinin təsiri vardır.

Yonulmuş Fiqurlar

Sofi Həmiddə qəbir daşının müxtəlif yerlərində və baş daşında ölmüş şəxsin cinsini, maraq dairəsini və ya peşəsini ifadə edən fiqurlar işlənmişdir. Məsələn, əgər bu şəxs ovçu olmuşdursa onda onun qəbir daşında tufəng, dənizçi olmuşsa gəmi, sürücü olmuşsa avtobus şəkli çəkilir.

Surətlər

Sofi Həmidin təkrarolunmazlığı ondan ibarətdir ki, müsəlman qəbiristanlıqlarında insan və heyvan təsvirlərinin çəkilməsi xarakterik deyil. İslam təsviri sənətində yalnız bitki şəklinin (gül, ot və ağac şəkilləri) çəkilməsinə icazə verilir. Bu həqiqətdir ki, İslamda insan və heyvan təsvirləri vardır. Buna misal Orta əsr kitablarındakı miniatürləri göstərmək olar. Bununla belə bu cür təsvirlər yalnız kitablarda mümkün idi.

İnsanları və heyvanları təsvir edən heykəltəraşlıq işləri ciddi surətdə qadağan olunmuşdu, çünki onlar bütpərəst dinlərə xas xüsusiyyət hesab olunurdular. Buna görə də heykəltəraşlıq işlərində insan və ya heyvan təsviri İslamı inkar etmək və bütpərəstlik dininə sitayiş etməyə bərabər idi. Orta əsrlər dövründə belə şəxs murtəd adlanırdı və ölümə məhkum edilirdi.

İnsan şəkillərinin təsviri və həmçinin qəbir daşlarında qoyulmuş foto şəkillər və oyma işlərə İslamda icazə verilmir. Qəbir insan bədəni üçün müqəddəs və istirahət yeri hesab olunurdu. İslama görə Qiyamət günündə bütün ölümlər dirilərək qəbirlərindən qalxacaq və Allahın qarşısında etdikləri günahlara görə cavab verəcəklər.

Lakin Sofi Həmidə olan qəbirlərdə çox vaxt ölənlərin əksi təsvir olunmuşdur. Burada hətta Qorbaçovun hakimiyyətindən bir az əvvəlki Sovet dövrünə (təxminən 1980-ci illər) xas olan qara baş daşları vardır. Bu baş daşlarında arxa və qarşı tərəfdə ölmüş şəxsin tam ölçülü əksi oyulmuşdur. Belə tip şəkillər yalnız Sofi Həmidlə məhdudlaşmır.

Heyvanlar

İslamda heyvan heykəllərinin və ya qravürlərinin qadağan olunmasına baxmayaraq, burada siz çoxlu heyvan təsvirlərinə rast gələ bilərsiniz. Məsələn, burada karvan şəklində təsvir olunan çoxlu sayda dəvə şəkilləri vardır. O zamanlar Azərbaycan şərqlə qərb və eyni zamanda şimalla cənub arasındakı ticarət yollarının qovşağı rolunu oynamışdır və buna görə də dəvədən nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə də geniş yayılmışdı.

Dəvələr

Sofi Həmidin müqəddəs ziyarətgah kimi mövcud olmasının kökündə dəvələrdən nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə ilə bağlı bir rəvayət dayanır. Bu rəvayətə görə Sofi Həmid 14-cü əsrdə molla kimi bu regiona gəlmiş bir Ərəb taciri olmuşdur. Rəvayətə görə Sofi Həmid ölümünün yaxınlaşdığını anlayanda öz səyahət yoldaşlarına tapşır ki, onu dəvəsinin istirahət etmək üçün dayandığı yerdə basdırsınlar. Buna görə də dəvələr çox vaxt orada olan qəbir daşlarının bir çoxunda təsvirlərin tərkib hissəsi kimi qeyd olunub. Dəvələr həmçinin müsəlmanların Məkkəyə ziyarət zamanı da əsas nəqliyyat vasitəsi rolunu oynamışdır.

Qəbirlər üzərində çəkilmiş dəvə təsvirlərindən əlavə həyətdə Sofi Həmid piri yerləşən yerdə daşdan bir dəvə heykəli vardır. Bu heykəl ətrafında bəzi adətlər formalaşmışdır. Məsələn, belə bir inam vardır ki, əgər hamilə qala bilməyən qadın həmin dəvənin

altından keçirsə, onda hamilə qalar. Bunun üçün o, dəvənin altından üç dəfə keçməlidir. Dəvələrdən başqa siz qəbirlər üzərində çoxlu at təsvirləri də görə bilərsiniz. Burada yəhərlənmiş və ya faytona bağlanmış at rəsmləri vardır. Burada həmçinin dağ maralı və ya qoyun təsvir olunan təbiət səhnələri də vardır. Bəzi hallarda inək təsvirinə də rast gələ bilərsiniz. Əgər şəxs cavan yaşda vəfat etmişsə, onda onun qəbri üzərində bir cüt məhəbbət quşu görə bilərsiniz. Bu isə həmin şəxsin ölümündən daha çox toy ilə əlaqələndirilməsinə dəlalət edir.

İlanlar

Azərbaycanda ilanlara sitayiş islama qədərki dövrə təsadüf edir. Bu animist inanclar qədim albanlar və orta əsrlər türk tayfaları arasında yayılmışdı. İslama qədərki dövrdə ilan bəzi qədim tayfaların totemi idi. Qədim türklərin bayraqlarında ilanların və əjdahalar təsvirlər olunurdu. Bir çox kəndlilər hələ də ilanı müqəddəs hesab edirlər.

Sofi Həmidə qədim əfsanələrin təsiri hələ də açıq-aydın görünür. İslamaqədərki dövrdə mövcud olan inanclar hələ də yerli əhali arasında qalmaqdadır. Məsələn, Sofi Həmid qəbiristanlığının yaxılığında yaşayanlar ilanları müqəddəs hesab edirlər. Onlar inanırlar ki, əgər sən ruhən pak insansansa, qəbiristanlıqda olan ilanlar sənə toxunmayacaqlar. Çox vaxt onlar evlərini ilandan qorumaq üçün Sofi Həmidin torpağından götürüb evlərinə aparırlar.

Üzərində hətta ilan rəsmləri həkk olunmuş qəbir daşları da vardır. Bu təsvirləri görəndə biz çox təəccübləndik. İlk ağılımıza gələn bu oldu: “Yazıq adam, yəqin onu ilan çalıb.” Lakin qəbrə daha diqqətlə baxanda gördük ki, həmin rəsmdə ilanın qarşısına bir qab süd qoyulub. Bu qabdakı ilandan alınmış zəhər idimi? Bu adam ilanlara baxan olubmu? Bir zamanlar Abşeron yarımadasında ilan ferması vardı və burada ilanlar yetişdirilirdi ki, sonradan onların zəhərindən müalicəvi məqsədlə istifadə etsinlər.

Daş yonanların birindən qəbir daşlarının üzərində olan ilan rəsmlərinin nə məqsədlə çəkildiyini soruşduqda, o bizə həmin şəxsin ilandan qorxmadığını və onun o qədər qayğıkeş və nəzakətli olduğunu və buna görə də sanki ilanın onun əlindən yemək yeyə biləcəyini söylədi.

Göyçək Fatma, Ovçu Pirim və Taxta Qılınc adlı azərbaycan xalq nağıllarında biz ilanların və bu kimi varlıqların müsbət şəkildə təsvir olunduğu animist inancların izlərinə rast gələ bilərik.

Təkrar

Minlərlə qəbrin yerləşdiyi Sofi Həmiddə hər bir qəbrin özünəməxsus olduğunu fikirləşə bilərsiniz. Əlbəttə ki, dizayn cəhətdən müxtəliflik vardır. Hər şeydən əvvəl qəbir daşının 6 tərəfi işlənmişdir: baş daşın qarşı və arxa tərəfləri, üstəgəl qəbir daşının dörd tərəfi və ən yuxarı üstü. Bu o deməkdir ki, qəbir daşını işləyən rəssam 6 tərəfi əsaslı və uyğun şəkildə işləmişdir. Buna görə də simvolların bir çoxunun təkrarlanması heç də təəccüblü deyil.

Daş yonarlardan biri bizə dedi ki, adamlar qəbir daşı sifariş edəndə digər qəbir daşlarına baxır və onların içərisindən öz qohumlarının qəbirləri üçün təsvirlər seçirlər. Məsələn, 20-ci əsrin ortalarına məxsus qadın qəbirlərinin çoxunda sadə tikiş maşını, boyunbağı və sığalar təsvir olunub. Əlbəttə ki, bu təsvirlər müxtəlif şəkildə çəkilə bilər, lakin məzmun çox vaxt eyni qalır. Kişi qəbirlərinin üzərindəki təsvirlərdə, görünür, qadın qəbirlərindəkinə nisbətən daha çox müxtəliflik vardır. Bu onunla izah oluna bilər ki, kişilər üçün daha çox peşə mövcud olduğu halda qadınlar əsasən evlə bağlı olurdular.

Yazılar

Sizin Sofi Həmidə ziyarət edərkən orada mövcud olan dərin mənanı anlamaq üçün nə Azərbaycan, nə rus, nə də ərəb dilini bilməyə ehtiyac yoxdur. Lakin özünüzlə bu dillərdən birini bilən şəxs götürsəniz, bu səfərinizi daha mənalı edəcək və buranı daha dərinləndirəcək. Azərbaycanca tipik qəbirdaşlarında Qurandan yazı və dualar təsvir olunur. Lakin Sofi Həmiddə siz həmçinin Nizami Gəncəvi, Hafiz Şirazi və Ömər Xəyyam kimi orta əsr Azərbaycan və ya Şərqi Şairlərinə məxsus dünyəvi yazılara da rast gələ bilərsiniz. Dünyasını dəyişmiş şəxsin dostları və qohumları, xüsusən də valideynləri və uşaqları çox vaxt bu misraları özünü külləşdirirdilər. Bu yazılar əsasən Azərbaycan dilində kiril, latın və ya ərəb əlifbasında yazılmışlar.

Burada yazılmış şer parçalarının bəziləri vəfat etmiş şəxsin nümunəvi xüsusiyyətlərini təəssüf edir. Şer parçalarının digərləri isə həyatın fəxriyyəti barədə fəlsəfi fikirləri əks etdirir və ya həyatın başa çatması ilə bağlı peşmançılıq hissini və ya şəxsin həyatının faciəvi sonluqla bitdiyini ifadə edir.

İslama aid olan yazılar adətən ərəb dilindədir. Lakin deməliyik ki, Sofi Həmiddə ərəb dilində yazılmış yazılar çox vaxt qeyri dəqiqdir və hərf səhvləri çoxdur.

Qurandan götürülmüş tipik yazılara: “Allah birdir Məhəmməd də onun Rəsuludur” və ya “Allah rəhmət eləsin” ifadələri daxildir.

Bəzən Allaha aid olan əlamətlər də təsvir olunurdur, məsələn:
Bismillahirrahmanirrahim,
Qul hüvəllahu əhəd, Allahus saməd,
Ləm yəlid və ləm yuləd,
Və ləm yəkul ləhu kufuvən əhəd. (Ərəbcə)

Bəziləri Allahdan bağışlanmalarını diləyirlər:
Qurana bağışla,
Lutfi kərəm et,
Məhəmmədi Mustafaya bağışla!

Bəzi ifadələr ölümdən sonrakı həyatın daha yaxşı olduğundan xəbər verir:
Axirət evin, yerin mübarək,
Allahın hökmüdür, gələnlər gedər,
Haqq yoluna səfərin mübarək.

Ağı və Şikayətlər

Sofi Həmiddə siz ölümdən sonrakı həyatı rədd edən saysız-hesabsız ifadələrə də rast gələ bilərsiniz. Belə ki, bu ifadələrdə ölümün onların yaxasını haqladıqlarından şikayət ifadə olunur, xüsusilə də əgər ölüm vaxtsızdırsa və ya qəza və ya faciə nəticəsində baş vermişsə. Əgər burada İslam qaydalarına ciddi şəkildə riayət edilsəydi, bu ifadələrin yazılmasına yol verilməzdi.

Məsələn, biz burada bir-birilə əlaqəli beş qəbrə (ana və dörd qızı) rast gəldik. Görünür onlar hamısı eyni gündə - 15 noyabr, 1986-cı il tarixdə faciəvi surətdə həlak olmuşlar. Bu qəbirlərin hər birinin üzərində yazı və şer parçaları vardır, amma onların heç biri bu ailənin üzvlərinin həyatına son qoymuş faciəvi hadisədən xəbər vermir.

Ananın qəbri üzərində:
Fələk bağladı gözümü,
Deyə bilmədim sözümü,
Bir dəstə gözəl qızımı,
Yanımda görən ağlasın.

Bir yaşlı qızının qəbri üzərində:
Dil açmadım atam ilə danışam,
Xəstə olmadım dərdim halım soruşa,

Çərxi-fələk bizi saldı bu işə,
Məzarım üstünə baxan ağlasın.

Dörd yaşlı qızının qəbri üzərində:
Körpəydim, hələ də bələkdə,
Ürək daşa gəldi, gördüm fələkdə,
Anam da, bacım da mənə birlikdə,
Məzarım üstünə gələn ağlasın.

Altı yaşlı qızının qəbri üzərində:
Dünyaya göz açmadım,
Heç nə görmədim,
Atadan, anadan mən heç doymadım,
Çərxi-fələk zalım imiş, bilmədim.

On altı yaşlı qızının qəbri üzərində:
Yazıq atam elər dilək,
Bu qəm qoymaz bizi gülək,
Demədimmi çərxi-fələk,
Bu dövrəni pozar bir gün.

Digər qəbirlərdə həyatın fani olduğu barədə yazılar vardır. Qəbir daşında boyunbağı və sırğa çəkilmiş bir qadın (1957-1982) məzarının üzərində belə yazılmışdır:

Burda bildim, dünya yalan dünyadı
Verdiyini geri alan dünyadı
Bir də gördün fələk vurdu, dağıtdı,
Çoxlarını dərdə salan dünyadı.

Və ya:

Əcəl şərbətini içməyən insan olmaz,
Tuta dünyanı təbib, dərdinə dərman olmaz,
Daha axtarmayın məni bacılarım,
Bu dünyaya gəlib getməyən insan olmaz.

Kommunizmin Təsiri

Sofi Həmiddə olan abidələrin çoxu Sovet dövründə qoyulub və Sovet üslubunu əks etdirir. SSRİ rəsmi ateist dövləti olduğundan o Azərbaycanda ateizm kommunist

ideologiyasını və dünyəvi mədəniyyəti əks etdirirdi. Sofi Həmid qəbiristanlığı həmin dövrdə İslam təsirinin zəiflədiyinin sübutudur.

Sovetlər şəxsiyyətə və liderlərə pərəstişi tərənnüm edirdilər. Onlar “əmək qəhrəmanı” hesab etdikləri şəxslərə kəndli və fəhlələrə hörmət edir və onları məşhurlaşdırırdılar. Bu məşhur şəxsiyyətlərin anılması heykəltəraşlıq işlərində, məzar abidələrində və qəbir daşlarında aydın görünür. Bu kimi ideologiyanın təsiri Azərbaycanda müsəlman qəbiristanlıqlarında da görünür. Əhəngdaşından yonulmuş sadə qəbir daşlarının əvəzinə hündür pedestallı, beş guşəli Sovet ulduzu və vəfat etmiş şəxsin şəkli və ya peşəsi ilə bağlı simvollar çəkilmiş qəbirlər meydana gəldi.

Maddi dünyaya pərəstiş kultu Sovet ideologiyasına xas bir şeydir. Kommunistlər ruha və ölümdən sonrakı həyata inanmırdılar. Bununla belə onlar iddia edirdilər ki, “yaxşı kommunistlər” ölümdən sonra belə adamların xatirəsində həmişəlik yaşayırlar. Sovet dövründə ən məşhur şüarlardan biri belə idi: “Lenin həmişə sağdır! Lenin həmişə bizimlədir!” Leninin Moskvadakı Movzoleyində nümayişə qoyulmuş balzamlanmış cəsədi bolşeviklərin axirət dünyasına inanmayaraq özlərinin allahsız dinlərini yaratmaq cəhdini göstərir. Lenin onların allahı, Karl Marksın “Kapital” ı isə İncili idi.

Yalnız Lenin və Stalinin deyil, Sovet İttifaqında bütün vətəndaşların ölümdən sonra yada salınması mümkün idi. Hər bir kəndli və fəhləyə dünyasını dəyişmiş qohumları üçün abidə və ya gözəl məzar düzəltməyə icazə verilirdi. Buna görə də məhz elə bu dövrdə Sofi Həmid incəsənət qalereyasına çevrildi.

Əlifbadan İstifadə Halları

Sofi Həmid həmçinin rəsmi siyasətin xalq psixikasına yeridilməsində meydana çıxan gecikmə hallarını əks etdirir. Məsələn, gəlin burada əlifbanın və dilin işlənməsi məsələsini götürək. 20-ci əsrdə Azərbaycanda əlifba rəsmi surətdə dörd dəfə dəyişdirilmişdir: ərəb əlifbasından latına (1929), kirilə (1939) və sonra yenidən təkmilləşdirilmiş latın əlifbasına keçilmişdir (1991-ci ilin sonları). (AZER.com-da axtarın: “Əlifba və dilin uğradığı dəyişikliklər”, Aİ 8.1, yaz, 2000).

Dil siyasətinin həyata keçməsi üçün çox vaxt illər tələb olunur. İnsanların bu yeni əlifbanı öyrənməsi və bu əlifbada rahat yazıb-oxuya bilməsi üçün müəyyən zamana ehtiyac vardır. Burada yaş amili böyük rol oynayır, belə ki, yaşlılar üçün köhnə əlifba həyatları boyu onları qane etdiyi üçün onlar təzə əlifbanı qəbul etməyə həvəsli deyillər.

Çox vaxt qəbul edilmiş qanunun əhali arasında praktiki cəhətdən fəaliyyət göstərməyə başlaması arasında əhəmiyyətli dərəcədə gecikmə olur. Məsələn, Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan Parlamentinin qəbul etdiyi ilk qanunvericilik aktlarından biri yeni əlifbanın qəbul edilməsi olmuşdu. Azərbaycanlılar Sovet dövründə məcburi şəkildə qəbul etdirilmiş kiril əlifbasından yaxa qurtarmağa və 1920-ci ilin əvvəllərində qəbul edilmiş və sonralar təkmilləşdirilmiş latın əlifbasına keçməyə çox can atırdılar. Azərbaycan Sovet İttifaqından ayrılaraq öz müstəqilliyini 1991-ci il oktyabrın 18-də elan etsə də, Sovetin İttifaqının rəsmi surətdə dağılması haqqında Bela Veja razılığı əsliində 1991-ci il dekabrın 8-də imzalandı.

Bu müqavilədən 2 həftə sonra Azərbaycan Parlamenti dekabrın 25-də rəsmi şəkildə yeni əlifba qəbul etdi. Bununla belə, həqiqətdə əlifba dəyişikliyi prosesi yavaş getdi və kiril əlifbası 2001-ci il avqustun 1-də prezident Heydər Əliyev kiril əlifbasının hər hansı bir rəsmi sənəddə və ya azərbaycan dilində istifadə olunan hər hansı bir məğazalar üzərindəki yazıların işlənməsinin qeyri-qanuni olduğu barədə qərar verdiyi dövrə qədər kiril əlifbası hələ də geniş şəkildə istifadə olunurdu.

Yeni əlifbanın qəbul edilməsi zamanı meydana çıxan gecikmə halı qəbir daşlarında da özünü büruzə verirdi. Cəmiyyətin çox hissəsi kiril əlifbası ilə yazmağı daha rahat hesab edirdilər, baxmayaraq ki, onların çoxu özlərini rus dilinin dominant olduğu Sovet İttifaqı ilə bağlamaq istəyində deyildilər.

Fərdiliyin güclü olduğu Sofi Həmidə əlifba dəyişikliyinə təsiri qəbir daşlarında çox aydın şəkildə görünür. Müsəlman məzarlarında müəyyən ifadələrin eyniliyi və təkrarlığına bir meyl vardır. Lakin əgər şəxs öz yaxınının qəbri üstündə təkrar olunmaz, fərdi şəkildə yazı yazdırsa onda son 20 il ərzində əlifbanın tez-tez dəyişdirilməsinin necə savadsızlığa səbəb olduğu çox aydın şəkildə hiss olunur. Qəbir daşlarının çoxunda sözlərdə çoxlu hərf səhvi var və azərbaycan ədəbi dilinə uyğun gəlməyən ifadələrə rast gəlinir.

Sofi Həmidin Gələcək Görünüşü

Məzarlarda doğum və ölüm tarixləri yazıldığından inancla bağlı xırda nüanslarda baş verən meyl və dəyişiklikləri sezmək artıq mümkündür. Məsələn, hazırda Azərbaycan Sovet İttifaqından ayrılıb öz müstəqilliyini əldə etdikdən və din azadlığı mövcud olduğundan sonra İslamın geniş nüfuz qazandığını görürük. Son 3-4 il ərzində isə bu daha çox nəzərə çarpır.

Qəbir daşlarında Qurandan götürülmüş misraların sayı gündən-günə artmaqdadır. Əlavə olaraq demək olar ki, tarixin bu dönəmində daş yonanların daş üzərində çətin ərəb əlifbasını yazmaları ilk dəfə əlinə qələm alan birinci sinif şagirdinin yazısına bənzəyir. Çox güman ki, həmin yazını işləyən nəqqaş bu əlifbanı bilmir və ya başa düşmür. Aydın ki, bu ilmə və nöqtələrin heç biri heykəltəraş üçün bir məna daşımır. Ərəb dilində olan yazılar çox pis bənzətmə üsulu ilə yazılır və nəticədə tekstlərdə çoxlu səhvlər meydana çıxır.

Həmçinin qəbir daşlarında həyatı və şəxsin tutduğu peşəni tərənnüm edən simvolların sayı gündən-günə azalır. Əgər bu meyl davam etsə, qəbir daşları üzərində olan foto şəkillər və hətta Sovet dövründən qalmış kiçik portret şəkillər də çox güman ki, yox olacaq. Bir daha qeyd edək ki, bu İslam qaydalarına çox ciddi şəkildə əməl olduğu təqdirdə baş verə bilər. Gələcəkdə çox güman ki, fərdilik və şəxsiyyəti tərənnüm edən əlamətləri göstərməyə olan meyl azalacaq. Vəhdət və ölümə yanaşmanın daha “düzgün tərzdə” ifadə etmək meyllər güclənəcək.

Beləliklə çox güman ki, gələcəkdə Sofi Həmidə qəbir daşları başqa cür şəkil alacaq. Cinsi, şəxsiyyəti, maraq və peşəni ifadə etmək üçün nəqş edilmiş simvolların əvəzinə çox güman ki, təsviri incəsənət öz simmetrik və geometrik dizaynı ilə daha daha təmtəraqlı olacaqdır.

Mühüm Sual

Sofi Həmidlə bağlı hər hansı bir elmi tədqiqatdan və ya analizdən daha çox əhəmiyyət kəsb edən ziyarət insanı cavablardan daha çox suallarla oradan aralanmağa məcbur edir. Sofi Həmidə emosional cəhətdən təsirlənmədən tərki etmək qeyri-mümkündür. Oradan ayrılarkən ölümdən çox həyat haqqında fikirləşməyə başlayırsan; insanın beyninə cavabdan çox sual meydana gəlir.

Yekun olaraq onu demək olar ki, Sofi Həmid hazırkı vəziyyəti ilə həqiqətən də ölümün deyil, həyatın təntənəsidir. Gözlənilənlərin əksinə olaraq, bura ilhamlandırıcı və insanın kefini qaldıran bir yerdir—həyatın təsdiqidir. Bu bizə belə bir sual verməyə vadar edir: Həyatımı və seçdiyim həyat yolunu ən yaxşı ifadə edə bilən simvollar hansılardır?

İşçi heyətindən Gülnar Aydəmirova, Aytən Əliyeva və Aydan Nəcəfova, Nigar Abbaszadə və Rövvət Qasımov məqaləyə öz töhfələrini vermişlər.

Veb direktor: Betti Bleyer

İngilis dilindən tərcümə və mətnin yığılması: Ülviyyə Məmmədova

Yoxladı: Aytən Əliyeva

Redaktə etdi və veb üçün hazırladı: Aydan Nəcəfova

AZERİ.org-a qoyuldu: İyul 2005